

*Альманах видано за підтримки
Почесного громадянина м. Одеса
та Почесного громадянина Одеської області,
депутата Одеської обласної Ради
Сергія Рафаїловича Гриневецького*

**Національна спілка краєзнавців України
Асоціація європейської культури «Золота акація»**

ПІВДЕННИЙ-ЗАХІД ОДЕСИКА

**ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ
НАУКОВИЙ АЛЬМАНАХ**

Випуск 36

**Одеса
2024**

УДК 930.152.066

Ю16

Головний редактор:

Савченко В. А., доктор історичних наук (Одеса).

Редакційна колегія:

Тригуб О. П., зам. редактора, доктор історичних наук, професор (Миколаїв);

Бажан О. Г., кандидат історичних наук (Київ);

Бачинська О. А., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Гончарук Т. Г., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Дьомін О. Б., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Красножон А. В., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Михайлуца М. І., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Сапожников І. В., доктор історичних наук (Чорноморськ);

Хмарський В. М., доктор історичних наук, професор (Одеса).

Рецензент:

Діанова Н. М., доктор історичних наук, професор (Одеса).

Контактний телефон редакції та секції «Одесика»

Одеського Будинку вчених: 8050 3922731

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА. ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ
Ю16 НАУКОВИЙ АЛЬМАНАХ. Випуск 36. – Одеса: Бондаренко М. О.,
2024. – 248 с. : іл.

ISBN 978-617-8327-92-7

УДК 930.152.066

На 1-й ст. обкладинки –

Великий фонтан, Золотий берег, листівка поч. ХХ ст.

На 2-й ст. обкладинки –

схема каменоломен району ЗК-17 до статті Пронина К.,

Пронина В., Васильевой О. Усатівські катакомби

«Лошадкін виїзд» (ЗК-17): деталі дослідження.

ISBN 978-617-8327-92-7

© Савченко В. А. 2024

Зміст випуску 36

Вступне слово С. Р. Гриневецького5

Степи Лукомор'я

Литвин В. «Історія під замовлення» для російської агресії: українська відповідь8

Сапожников І. Рибальство та кефальний промисел на дністровських лиманах (XIX – початок XX ст.).....40

Забіянов Є., Стягайло В. Василівка: історія виникнення, походження назви та рання історія села66

Забіянов Є., Дробний В. Опікування земських шкіл, як один із ключових напрямів освітньо-просвітницької діяльності одеської повітової земської управи херсонської губернії у 60-х рр. XIX – першої чверті XX ст.....90

Пронин К., Пронин В., Васильєва О. Усатівські катакомби «Лошадкін виїзд» (ЗК-17): деталі дослідження108

Бажан О. Каховська ГЕС: за лаштунками «Великої будови комунізму».....137

Одеські старожитності

Гончарук Т. Володимир Яковлев та його концепція історії Хаджибея-Одеси.149

Карпеченков А. Перехрестя та квартали історичного центру одеси, внесеного до списку всесвітньої спадщини UNESCO, в контексті дослідження місцевої архітектури XIX – поч. XX ст.....159

Посухівська А. Федір Неструх (Нештурх), Юрій Дмитренко, Лев Прокопович – одеські архітектори кінця XIX – початку XX ст171

Край в епоху диктатур

Савченко В. Зліт та падіння трьох самозванців: аналіз «одеського» політичного режиму генерала О. Гришина-Алмазова....179

Край в епоху диктатур

Віктор Савченко,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
Південноукраїнського національного педагогічного
університету імені К. Д. Ушинського

ЗЛІТ ТА ПАДІННЯ ТРЬОХ САМОЗВАНЦІВ: АНАЛІЗ «ОДЕСЬКОГО» ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ ГЕНЕРАЛА О. ГРИШИНА-АЛМАЗОВА.

В українській історіографії події бурхливого часу 1918 – 1919 р. розглядаються через призму національно-визвольних змагань, що робить другорядними значні зрушення в яких, на перший погляд, не відчувалося українського національного забарвлення та прагнення незалежності. Але, українська революція 1917 – 1921 рр. проходила не «на Марсі», на перебіг її подій впливали, і французький десант в Одесі та Криму, і діяльність так званих «білогвардійських режимів», що змогли тимчасово опанувати певні українські терени.

«Французька» Одеса знайшла відображення не тільки в кінематографі (художні фільми «Інтервенція», «Ескадра повертається на захід», «Сувенір з Одеси», «Одного разу в Одесі» та ін.), але й великої кількості мемуарної літератури, що видавалася, як «червоною» владою, так і емігрантськими центрами різних забарвлень [1]. В той же час закордонні дослідники епізодично розглядали тему французької військової присутності в Одесі в 1918-1919 рр. [2]. Сучасні українські дослідники тільки розпочали аналіз подій в Одесі часів «режиму Гришина-Алмазова» [3]. Треба констатувати, що феномен цього «режиму» ще не аналізувався українськими істориками. В на-

шому дослідженні основним історичним джерелом став щоденник М. Маргулієса [5].¹¹

У 2009 році, коли путінська пропаганда почала створювати міф про «російську» Одесу, а в центрі міста ставлять «Катьку», з небуття виникає всіма забутий персонаж авантюриста, який, під спритним пір'ям пропагандистів від історії, з прокльованого невдахи перетворювався на такого собі «справжнього героя» білогвардійської Одеси. Так в одеському видавництві «Optimum» вийшла брошура московського публіциста І.Івлева «Одесский диктатор» (2009), яку незабаром було перевидано у московському видавництві «Віче», під назвою «Диктатор Одессы» (2013). Одеський історик І. Шкляєв випускає дві статті «Військовий генерал-губернатор Одеси» та «Бойова операція з вигнання з Одеси військ директорії у грудні 1918 р.» (до 90-річчя події), в яких він, висловлюючи зневагу до діяльності Директорії УНР (пише назву вищого державного органу України з маленької літери), розсипає дифірамби щодо свого «героя» О. Гришина-Алмазова: «Фігура яскрава, талановита, зі своїм баченням майбутнього країни... Молодий ініціативний губернатор Одеси найкоротшим часом зумів створити потужну базу для Добровольчої армії у нашому місті. Досить ефективно почала діяти контррозвідка, в Одесі... Олексій Миколайович заборонив на початку 1919 року вибори голосних Думи... різко виступала нова адміністрація військового губернатора проти українізації у навчальних закладах, проведеної за гетьмана П. Скоропадського», у січні 1919 р. О. Гришин – Алмазов видав наказ про те, що «викладання української мови (як галицької мови) скасовувалося»... Мабуть І.

¹¹ Маргулієс Мануїл Сергійович (1868 р. н.) народився в Одесі в сім'ї дворянина і гол. лікаря Єврейської лікарні. Закінчив юр. та мед. фак. Новорос. університету, служив ординатором в одес. госпіталі. У 1892 поїхав до Франції, отримав диплома док. медицини у Сорбонні, працював асистентом у париз. невропатологів, став масоном. Був директором правління Апшерон. нафт. товариства та Рос. товариства елект. шляхів та освітлення та багатьох ін. «бізнесів», одним з лідерів кадет. партії, у 1910-16 – зам. голови С.-Петербур. думи. Головою санітарного відділу С.-Петербур. комітету Союзу міст, зам. голови Центр. Військ.-пром. комітету, з жовтня 1917 р. – його голова, обраний до Предпарламенту Рос. Республіки, член Бюро Ради держ. об'єднання, у др. пол. 1919 р., увійшов до Північно-Західного уряду, в якому тимчасова виконував обов'язки прем'єра.

Шкляєв вважав це гарною характеристикою... заборону демократичних виборів місцевої влади, заборону української мови, «ефективність контррозвідки» (розстріл жінок під «маркою» підпільної групи «Іноземна колегія»). Далі цей «псевдоісторик» видає: «Слід зазначити, що в Олексія Миколайовича склалися чудові стосунки з місцевою інтелігенцією» [4, с.173-175].

Про ставлення інтелігенції до режиму генерала Гришина – Алмазова варто сказати особливо. Одеська інтелігенція була не в захваті від заборон, корупції, безсудних страт та катування в тюрмах, повного ігнорування права, що коїлося в «графстві» О. Гришина – Алмазова. Кадетський лідер та інтелігент М. Маргулієс писав: «Гришин погано оточений... навколо віз почалася шалена спекуляція, в якій беруть участь і французи та росіяни» [5], «Авксентьев і Зензинов¹² казали про Гришина – Алмазова, як про авантюриста, про якого ніхто в Сибіру не сказав доброго слова» [5]. Одеський міський голова М. Брайкевич писав, що О. Гришин – Алмазов був «честолюбний, з деяким навіть авантюрним відтінком», мав «...манеру користуватися маскою «солдатської неосвіченості» прямолінійності та примітивності» [17, с. 241-242].

Проти «гришинської» політики виступали не лише представники демократії, соціалісти, кадетські «кола», а й гетьманці, «праві» (монархісти, прихильники Денікіна). «Чужак» в Одесі (з'явився в місті за кілька тижнів до того, як був проголошений «диктатором») О. Гришин – Алмазов, був просто не в змозі сформувати «місцеве управління, що може функціонувати». Його «спільник» В. Шулгін (такий самий «чужак» для Одеси), намагався допомогти О. Гришину – Алмазову з управлінськими «одеськими кадрами»...

¹² Авксентьев Микола Дмитрович (1878 р.н.) 1917 – член ЦК партії есерів, голова Тимчасового Всерос. уряду; організатор «Комітету порятунку Батьківщини та Революції» та «Союзу захисту Установчих зборів», 1918-19 входив до керівництва «Союзу відродження Росії». У вересні 1918 був обраний головою Державної наради в Уфі і очолив створений на ньому Тимчасовий Всерос. уряд («Директорію Росії»); Зензинов Володимир Михайлович (1880 р.н.). 1917 – член ЦК ПСР та виконкому Петроград. Совета, обраний до Всерос. центр. виконкому, депутата Всерос. установчих зборів, 1918 – член Комітету членів Установчих зборів. На Уфимській держа. нараді став членом Тимчасового уряду Росії.

підсунувши «міністром освіти Одеси» свого родича – чорносотенного університетського ректора – професора, а «міністром внутрішніх справ Одеси» – колишнього царського губернатора, що діяв до цього «десь у Сибіру» і не якого відношення не мав, ні до Одеси, ні до України. Про «групу Шульгина – Південноросійський національний центр» згадував в своїх мемуарах А. Денікін, він вказував, що ця група «постійно засуджувала централіську політику Катеринодара» та вимагали «повноти влади для Гришина – Алмазова» [7, с. 479].

Сам організатор «уряду» В. Шульгін пізніше згадував: «Все це була гра в уряд, але так треба було» [6] і додавав: «Єдина людина, яка справляла на мене враження вольового характеру, це генерал Гришин – Алмазов..., але сам О. Гришин – Алмазов був невпевнений у своїх повноваженнях і під час «передачі» йому влади цікавився: «А чи всі мені коряться? «Розгублені» нічого не сказали, але вдали, що коряться». Офіцерам, що зібралися в Одесі О. Гришин – Алмазов заявив: «Я призначений консулом Енно (самозваний авантюрист – авт.) та представником Денікіна в Одесі Шульгиним (ніколи не отримував від Денікіна таких функцій – авт.) головним начальником військових загонів Добровольчої армії» [6, с. 468]. Це був відвертий блеф, але Е. Енно та В. Шульгін «продавили» кандидатуру генерала, обіцяючи французькому командуванню повну «лояльність». Треба зазначити, що сам генерал Гришин – Алмазов не знав французької і його спілкування з французьким командуванням «контролював» В. Шульгін, Е.Енно та «мадам» Енно [6, с. 469].

Бойовий французький генерал Боріус та самозваний «французький консул» Е. Енно, не радячись з «громадськістю та політичними колами», з білогвардійськими лідерами Колчаком, Денікіним та Великим князем Миколою Миколайовичем Романовим, поклали на О. Гришина – Алмазова обов'язки «воєнного губернатора Одеси та прилеглого району». На початку генерал задовольняв французьке військове керівництво, але, вже через три тижні його «панування» воно побачило генеральську недолугість.

. О. Гришин – Алмазов, не був спрямований на губернаторство А. Денікіним, хоча, згодом, А. Денікін був вимушений «формально» затвердити його призначення військовим губернатором Одеси, але був категорично проти того, щоб в Одесі «місцеві політики» створювали «особливий Південноросійський уряд» [8, с. 275- 276].

18 грудня 1918 р. бл. 200 офіцерів-добровольців та 500 польських легіонерів прорвали заслони армії УНР на Польському та Військовому узвозах та з двох сторін оточили центральну частину Одеси. Французьке командування ультимативно зажадало від Директорії УНР виведення своїх військ з Одеси. Французькі солдати 156-ї дивізії, провели висадку з кораблів та зайняли припортові райони міста, надавши наступу допомогу у тилівій підтримці, водночас артилерія кораблів Антанти провела обстріл позицій армії УНР біля вокзалу та казарм. Не бажаючи вплутуватися у «велику» війну з Антантою, С. Петлюра наказав українським частинам припинити бойові дії та відвести війська з Одеси до лінії сіл ст. Вигода – Дачне – Сербка, де сформувати «Південний фронт» армії УНР.

Керівництво союзними силами Антанти в Одеському районі було довірено французькій військовій місії, а режим Гришина – Алмазова виконував роль «політичної ширми», що проводила волю французького командування і тільки створювала видимість «місцевої влади» та «лояльності» одеситів.

Можна констатувати, що влада в Одесі (на ранок 19 грудня 1918 р.) була захоплена французьким командуванням, що перебувало в Одесі, яке вирішило спиртися на «місцеві сили» та передало частину місцевих «технічних» повноважень трьом аферистами – самозванцям: О. Гришину – Алмазову (що тимчасово отримав підтримку французького командування і невеликої кількості офіцерів вже не існуючого гетьманського корпусу в Одесі), Е. Енно (що ніколи не був консулом Франції в Україні, але робив вигляд «консула»), В. Шульгіну (який безпідставно твердив, що саме він ретранслятор влади А. Денікіна, його «головноуповноважений» в Одесі). М. Маргулієс запише: «Стоїмо перед фактом захоплення влади випадковим, нікому не знаним генералом Гришиним – Алмазовим

з благословення В. В. Шульгіна» [5]. А. Денікін, у своїх мемуарах вказує, що О. Гришин – Алмазов: «владував майже незалежно» від центру влади А. Денікіна, «знаходячись під впливом Шульгіна». До цієї «випадково народженої» влади А. Денікін ставився «з певними предосторогами» [7, с. 470].

У телеграмі А. Денікіну (27 грудня 1918 р.) О. Гришин – Алмазов клявся, що: «ніде і за жодних обставин я не проводитиму політики іншої, крім зазначеної в директивах Ваших... я не зраджу Добровольчій армії» [9, с. 152]. Вступивши на посаду військового губернатора Одеси О. Гришин – Алмазов видав листівку, в якій гарантував: «безпеку життя та майна без різниці національностей та класів». У тексті листівки були такі слова: «усім посадовим особам, за винятком тих, хто не співчуває новому порядку, пропоную залишатися на своїх місцях... міське самоврядування продовжити свою діяльність... Вуличні мітинги та збори просто неба забороняю...» [10]. Тоді ж з'явився звернення французького генерала Бертело до населення Одеси, яке пояснювало мету приходу французької армії. З цього туманного документа можна було зрозуміти, що Одеса проголошена «за заступництвом французького командування», а французьке військо прийшло боротися в Одесі «за мир... проти бандитів... щоб забезпечити порядок і свободу політичного вибору». З цих двох документів розпочалася історія градоначальництва Одеси під протекторатом французького командування.

Посилаючись на унікальні записи з щоденника М. Маргулієса (що не були аналізовані істориками) можна відтворити особливості соціально-політичного життя Одеси часів диктатури генерала Гришина-Алмазова. Вже с перших кроків цієї «диктатури», виявилася повна нездатність генерала керувати Одесою. Кадет В. Гурко додавав, що серед нових управлінців Одеси панували хаос і корупція: «Між «грим перемоги лунай» і «рятуйте» перехідних ступенів не було... Спекуляцією займалися в тій чи іншій формі рішуче всі, хто тільки міг» [11, с. 334]. В. Шульгін писав, що французький генерал д'Ансельм йому нарікав: «Моя приймальня сповнена людьми, які говорять дуже погано про Гришина – Алмазова» [6].

Генерал О. Санніков (згодом, дійсний представник режиму генерала Денікіна в Одесі) писав, що О. Гришин – Алмазов справляв враження людини: «...гарячої, різкої у виразах, нестримної та самовладної, безсумнівно, вкрай честолюбної», він: «частково невірноважений... мало відомий у Добровольчій армії», «здавався невідповідним» та відрізнявся: «...повним невмінням розмовляти з офіцерами. Тон його в цих випадках був нестерпно різким і грубим». О. Санніков вказує, що, не маючи прямих асигнувань, нова одеська влада вимушена була витратити «грошові знаки – друковані в Одеській експедиції, організованій ще Гетьманським режимом» [12, с. 86]. Фактично О. Гришин – Алмазов займався фальшивомонетництвом, за його наказом одеська друкарня Фесенка карбувала гроші від імені УНР (знаки державної скарбниці 50 карб.). Ці серії купюр були позначені урядом УНР як фальшиві. О. Гришин – Алмазов намагався використати фальшивки для розрахунків за харчі із селянами приміських сіл. Одеські заготівельники хліба старалися всучити селянам підробки, але безуспішно, і до кінця січня 1919 р., запаси хліба в місті вичерпалися, після чого О. Гришин – Алмазов зважився на спроби конфіскації продовольства у селян.

О. Гришин – Алмазов звинувачувався одеською інтелігенцією у сумнівних зв'язках та наркоманії, у гульбах та заступництві грального бізнесу, у корупційних діях і проведенні «безсудних» вбивств. Про себе О. він казав: «я – Скалозуб», а тепер Скалозуби потрібні» [17, с. 241]. В. Шульгін згадував, що відданий особисто генералу татарський загін ротмістра Б. Масловського «став виконавцем безсудних вироків» [6, с. 484]. Англійський розвідник Сідней Рейлі, що опинився в Одесі на початку 1919 р., запише, що Одеса: «одне з найгіршим чином керованих і найменш захищених міст світу» [13, с. 197-200]. Есер П. Рутенберг так описував становище Одеси: «Безглуздо зростаюча дорожнеча, голод, холод, морок, мор, хабарництво, грабежі, нальоти, вбивства, безсудні страти, смертельна жах ночами, відсутність елементарної безпеки життя навіть вдень...» [14].

17 грудня 1918 р. (ще за підтримки влади УНР) в Одеській міській думі пройшли вибори міського голови, ним знову було обрано Михайла Брайкевича, що пообіцяв привести Одесу до Установчих Зборів. Одеська Дума вимагала: «...щоб владу генерала Гришина – Алмазова поділяли два комісари: міський голова Брайкевич і присяжний повірений Ліберман (популярний виходець з німецьких колоній Херсонської губернії, колишній Одеський комісар при Тимчасовому Уряді), оскільки місцева «демократія» не сприймала військової диктатури (О. Гришина – Алмазова – авт...)» [5].

Демократична міська Дума, що була обрана ще влітку 1917 р., мала значний вплив в Одесі (зі 120 місць у думі, 50 мав блок есерів та селянського союзу, 16 – кадети та народні соціалісти, 17 – меншовики, 18 – єврейські партії, 5 – українські соціалістичні партії). Певний вплив мала місцева Рада земств та міст, яка так само не підтримувала «військового режиму». У дозволеному владою Центрпрофі (ЦК профспілок) панували меншовики та есери, які також вкрай критично ставилися до О. Гришина – Алмазова.

Меншовики та бундівці (що мали домінуючий вплив у профспілках) готували на заводах та фабриках Одеси «політичний страйк протесту» з вимогою: «владу генерал Гришин має ділити з міським головою Брайкевичем та головою Губернської Земської Управи Бутенком». Проте О. Гришин – Алмазов вважав «неприйнятним» ділити владу: «...авторитет якої невеликий... Він прибічник туго натягнутих віжків; даремно смикати ними не стане, але й випустити з рук не знаходить потрібним. Йому важлива лише думка Шульгіна... Зрозуміло, що Гришин без Шульгіна – ні кроку! ...напівсамозванець, який рішуче нав'язав себе Одесі» (писав М. Маргулієс) [5]. Згодом генерал заборонив в Одесі вибори голосних міської Думи, політичні мітинги та збори, функціонування Ради робочих депутатів, ввів цензуру, підштовхуючи «демократичні кола» до відкритої опозиції.

Лідери політичних груп, які перебували в Одесі після 19 грудня 1918 р. стали вимагати своєї участі у владі, хоча б на правах представницького, дорадчого органу. Було озвучено пропозиції щодо

створення «урядової наради» на «паритетних засадах» (половина від «Союзу Відродження», «Земсько-Міського З'їзду Півдня Росії», кооперативів та професійних спілок і половина від «Національного Центру» та **«Рада державного об'єднання Росії»** (РДОР), з одним представником від Добровольчої Армії). «Нарада» претендувала «вирішувати питання про владу в південно-західному краї» на правах Південного уряду («...грати роль апарату, що виражає громадську думку, хоча б і в його кустарно-самозваному вигляді, і тим самим дещо стримувати свавілля диктатури»), а згодом, можливо, й вирішувати долю всієї колишньої імперії [14].

21 грудня 1918 р. на зборах одеської «владної верхівки» (Е. Енно, В. Шульгін, О. Пільц, М. Куракін, М. Маргулієс, В. Меллер – Закомельський, О. Гришин – Алмазов) було вирішено створити місцевий «уряд»: «Шульгін забирає до рук все – взяв до себе політичний відділ і відділ пропаганди; відштовхне від боротьби з більшовиками помірно-ліві елементи» [5], він призначав і одеських «міністрів», з яких тільки М. Маргулієса можна було «з натяжкою» рахувати одеситом): військовий міністр – Гришин –Алмазов, морський – віце-адмірал Ненюков (А. Денікін усунув Ненюкова, призначивши на його місце контр-адмірала Покровського); Костецький – міністр залізниць (А. Денікін усунув усунув Костецького, призначивши на його місце інженера Наумова), внутрішніх справ – Пільц, торгівлі та промисловості – В. Литвинов – Фалпінський, фінансів – Суфчинський (В. Шульгін заявляв: «...він лише ширма, за ним стоятиме Демченко, бо останній має погану репутацію серед ділових кіл Півдня Росії»¹³), продовольства – Стерлігів, юстиції – старший голова одеської Судової Палати, народної освіти –

¹³ Демченко Всеволод Якович (1875 р.н.) – з потомствених дворян, був гласним Київ. міськ. думи, мав 6 будинків в Києві та 2650 десятин землі, інженер, що займався держ. замовленнями, роботами з реконструкції вулиць Києва, очолював комісію з будівництва Київ. міск. думи,. В 1911 обраний головою Київ. повіт. земської управи, один з лідерів «Києв. клуба русских националистов» та групи «прогресивних націоналістів» у ІУ Держ. Думі. Входить до комісії з бюджету, торгівлі, промисловості, фінансів Держ. Думи, у 1917 Київ. повіт. комісар Тимчасового уряду, член «РДОР». На думку А. Денікіна він «користувався поганою репутацією», вважався хабарником та здирником, «грав велику роль за лаштунками» [7, с. 472].

ректор університету Д. Кишенський. градоначальником Одеси був затверджений В. Марков («він же ротмістр Модль, відомий Пітеру та Москві за своєю жандармською роботою, а мені особисто – за обшуком у мене в 1905 році і повернення мене до Хрестів («Хрести» – тюрма в С.Петербурзі – авт.)» [5]. Одеська «Народна варта УНР» була збережена за влади «білих», але на початку 1919 р. вона була реорганізована у поліцію (одеський поліцмейстер полковник С. Фон дер Ховен) [15]. Створення, цього «уряду» вважалося А. Денікіним «за порушення ідеї об'єднання»? він вимагав скасувати одеський «уряд» або зберегти його тільки як дорадчий орган без владних функцій [7, с. 473-474].

М. Маргулієс вважав, що «з політичної точки зору», режим Гришина – Алмазова «повний безлад» і пропонував терміново створити губернське правління або «місцевий уряд» бо: «перебування союзницького командування в Одесі робить її центром, залежність якого від іншого центру (Катеринодарського), який стоїть в інших умовах і не має безпосереднього зіткнення з союзниками, може породити масу непорозумінь». Кадети Одеси, до січня 1919 р., намагалися «орієнтуватися» на майбутнього «президента» – великого князя Миколу Миколайовича Романова, але французький генерал Бертело заявив, що ніколи не погодиться на перехід військового командування до великого князя Миколи Миколайовича [5]. У грудні 1919 р. вже стало відомо, що в далекому Сибіру О. Колчак проголосив себе «Верховним правителем Росии».

Наприкінці грудня 1919 р. одеське відділення «Ради державного об'єднання Росії» вирішило, що необхідно створити особливий «південний уряд». М. Маргулієс запише: «Наполягаю на просуванні питання про організацію в Одесі і взагалі на Півдні-Заході розумнішої влади, ніж Гришинський кавардак... Потрібно негайно їхати домовитися, з одного боку, з Денікіним, з іншого – з французьким вищим командуванням. Денікіну буде запропоновано погодитися на утворення Південно-російського уряду, причому міністри військових та закордонних справ будуть спільні

з Денікінськими; на місці ж в Одесі будуть товариші міністрів військового та закордонних справ із широкими повноваженнями та правом самостійного вирішення невідкладних питань спільно з місцевим урядом» [5]. Згодом пропонувалося «посилення «до максимуму» владу міського голови, або створення при губернаторі «великої Ради під його головуванням з двома товаришами голови з представників міста» [5].

31 грудня намітився проект «Південно-західного уряду... у формі ради при французькому командуванні» із залученням до цієї «ради» представників поміркованих соціалістів: «Намагаюся через Фундамінського підготувати соціалістичні групи до організації Південно-руської влади наступних засадах: держава на б. Гетьманську територію обирають збори з представників («Союзу Відродження», «Земсько-Міського З'їзду Півдня Росії», «Національного Центру», «Ради державного об'єднання Росії» (РДОР), які тепер працюють в Одесі. Усі міністри призначаються за згодою цих 4-х організацій, крім військової та закордонної справ, які призначаються за згодою з Денікіним... Соціалісти вимагають прямої вказівки на загальне, пряме та рівне виборче право, на Установчі Збори та утворення «одеської» директорії... Росію міг би врятувати федералістичний устрій» – нотував М. Маргулієс.

Але, 8 січня 1919 р., до Одеси, з владними повноваженнями «від Денікіна», приїхали генерали: О. Лукомський (голова уряду, що створив А. Денікін) та генерал О. Санніков. Як вважав М. Маргулієс: «...з приїздом Лукомського (середина січня 1919 р. – авт.), одеський «уряд» і так малодіяльний, внаслідок невизначеності свого становища, впав у остаточну бездіяльність; Лукомський, приймаючи завідувачів відділів, казав, щоб вони нічого не робили без дозволу з Катеринодару... враження погане – ніякого розуміння потреб краю, ніякого бажання їх зрозуміти» [5]. В той же час А. Денікін був незадоволений марнотратством одеської «влади»: встановлення великих «штатів» з великою, «за катеринодарськими масштабами», державною платнею, великою (на думку А. Денікіна) зарплатою одеським робочим [7, с. 470].

За словами керівника кадетів барона Меллера – Закомельського, генерал О. Лукомський: «справив в Одесі погане враження; тримався гордовито, наполягав на повної централізації влади у Катеринодарі, позбавлення Гришина – Алмазова будь-якої ініціативи, боїться утворення Південно-російського уряду, вимагає передачі всього Комерційного флоту у розпорядження Денікіна». «Союз Відродження», «Земсько-Міського З'їзд Півдня Росії» та «Національний Центр» надіслали делегацію до О. Лукомського, наполягаючи на передачі управління Одеському «тріумвірату» з О. Гришина – Алмазова, М. Брайкевича та Є. Бутенка [5]. М. Брайкевич згадував, що вони з Є. Бутенком («колишнім поміщиком, інженером та головод Одеської повітової земської управи»), дійсно склали певний дорадчий орган «з невизначеними функціями», що існував кілька місяців [17, с. 241].

Після візиту генерала Лукомського почалося розчарування «одеських політиків» (що керували містом неповних три тижня) у «протектораті» А. Денікіна. Навіть О. Гришин – Алмазов, у своїй доповіді, критикував «владу Катеринодару»: «Набір, оголошений Добрармією, нічого не дав: повний провал; авторитет Катеринодарського уряду – нульовий» [5]. Тоді ж стало відомо, що одеське відділення Державного Банку «...отримало телеграфний наказ від Денікіна – нічого не платити без наказу з Катеринодару. Кінець навіть тієї жалюгідної автономії, яку мав край ...Пільц у розпачі ...а у місті хліба немає, вугілля майже немає, ціни на запаси зростають... План Катеринодару – призначити по Україні кілька генерал-губернаторів, які керують за вказівкою Катеринодара...» [5].

12 січня 1919 р. О. Гришин – Алмазов отримав від А. Денікіна телеграму в якій останній вимагав: «...повного підпорядкування, Гришин не має права призначень на посади від IV класу і вище, ніяких асигнувань без попереднього дозволу Катеринодара, негайне звільнення всіх 8 «міністрів». Єдина поступка – погоджується на нараду Гришина з принципових питань цивільного характеру з міським головою та головою Херсонської Земської Управи (з М. Брайкевичем та Є. Бутенком – авт.)... Шульгін заявляє, що виходить

із Особливої Наради при Денікіні, а Гришин – Алмазов та Пільц подають у відставку (в дійсності вони не пішли з посад до березня 1919 р. – авт.). Вирішуємо протестувати пачкою телеграм: Шульгін та Енно вже відправили свої, я з Пільцем складаємо телеграму від РДОР... Наполягаємо на безглузді управління Південним Заходом з далекого Катеринодари, вимагаємо перегляду питання». М. Маргулієс зітхає, що: «скоро слідів не залишиться від слабкого авторитету Денікіна, що штучно підігрівається» [5].

19 січня, на засідання Бюро РДОР, кадети нарешті збагнули: «...якщо верховний глава адмірал Колчак, то домагання Денікіна на підпорядкування його влади таких територій, як Південний Захід, на якому фактично матеріально влада його озброєного кулака не поширилася, втрачає будь-яку підставу... вимагати від генерала Денікіна ...не втручатися у наші справи та надати Південному Заходу самому влаштуватися відповідно до вимог елементарного здорового глузду; тим більше, що і сусідній з Денікіним Крим обходиться без нього. Вирішуємо прискорити утворення Ради при французькому командуванні... місцевий уряд на кшталт Кримського» [5].

У другій половині січня 1919 р., коли влада над французьким контингентом в Одесі перейшла до генерала д'Ансельма, повноваження О. Гришина – Алмазова стали помітно скорочуватися. Першим із «трійки» аферистів, ще наприкінці грудня 1918 р., «посипався» самозваний віце-консул Е. Енно. М. Маргулієс запише: «Енно просить переговорити з Бертело про гроші для нього, Енно. Він уже заборгував 35 тисяч рублів, тому що два місяці не отримує нічого на утримання себе та своєї канцелярії. Прохав також більш точно з'ясувати його становище, що стало німецьким, з часу приходу французького окупаційного загону, що потроху забирає у Енно консульські та дипломатичні функції; у місті впевнені у швидкій відставці Енно. До російської плутанини приєднується ще й французька». 30 грудня 1918 р. М. Маргулієс запише: «Щодо Енно – тут загальне невдоволення, особливо через другу декларацію, випущену ним в Одесі, після повернення з Ясс,

де міститься непряме визнання влади Гетьмана; Енно цим перевищив повноваження». 9 січня 1919 р. М. Маргулієс занотує: «Енно чинив опір», бажанню генерала Боріуса закрити газети «Одесские Новости» та «Одесскую Почту» [5].

Е. Енно підтримував курс підпорядкування одеського регіону А. Денікіну, але, з січня 1919 р., став критично ставитися до О. Гришина – Алмазова та обговорював питання: «про сформування, за сприяння французького командування, чогось більш практичного, ніж ефемерне губернаторство Гришина – Алмазова». З приїздом 15 січня 1919 р. в Одесу генерала Д'Ансельма та його начальника штабу полковника Анри Фредамбер (Фрейденберг, Фреденберг), політика французького командування щодо майбутнього Одеси серйозно змінилася. Між Е. Енно та французьким командуванням загострився конфлікт і Е. Енно, фактично, був усунений від будь-яких владних та дорадчих повноважень. 20 січня 1919 р. М. Маргулієс запише: «Енно у повному загоні; у нього в кімнатах... – де раніше юрбилась публіка – пустеля; ніхто до нього не ходить, французи його ігнорують», а ще за кілька днів: «М-те Енно у розпачі; чоловікові її більше нема чого робити». Е. Енно, О. Пільц та О. Гришин – Алмазов вже обговорювали питання «про своєчасність відставки Енно – вирішили почекати». На початку лютого 1919 р. полковник Фредамбер вже: «лаяв Енно, якого вже остаточно вижив» [5]. Барон Меллер – Закомельський був впевнений, що Е. Енно: «...діє вкрай шкідливо, штовхає французів на розрив з Добрармією, щоб потім доводити, наскільки шалені французи, усуваючи його...», але на думку М. Маргулієса, вже з січня 1919 р. Е. Енно, був маніпулятором і не мав і не міг мати «жодного впливу на французьке командування» [5].

Генерал д'Ансельм: «...заявив, що на Південному Заході Денікін не може здійснювати владу» та не має підстав проводити мобілізацію офіцерів в Одесі. Він вважав, що створення «південного уряду» «...вкрай необхідне, що французьке командування, не знаючи місцевих умов, без підтримки місцевого уряду, приречене на непоправні помилки... Висловлюється необхідність угоди з

соціалістами». Маючи недовіру до генерала Денікіна французьке командування прагнуло знайти на Півдні України іншу політичну опору, в тому числі серед «українців». «Хлібороби» (невеличка група політиканів, що мріяли відтворити «гетьманат» в Україні) графа В. Кочубея (депутата ІУ-ї Державної думи, масона) та Д. Андро прагнули «переконати союзників у необхідності створити владу, незалежну від Катеринодара» [5].

«Генерал д'Ансельм і Фредамбер змовився з петлюрівським військовим міністром генералом О. Грековим, про перепустку в триденний термін їстівних запасів до Одеси. Енно також хизувався своєю розмовою «з українським генералом Грековим»[5]. А. Денікін вважав, що «генерал Греков»: «став вести свою особливу лінію, «жертвую» вже і Петлюрою та пропануючи себе на роль глави директорії або диктатора... його агенти намагалися залучити одеське офіцерство, особливо генерального штабу на українську службу». Генерал Біскупський (колишній командир Одеського корпусу часів Гетьманату) пропанував створити «красвий уряд з об'єднанням національностей», «особливу українську армію» [7, с. 491].

Французьке військове командування «одеського регіону» зажадало від Директорії УНР, щоб її війська звільнили для французьких військ військовий та господарський плацдарм, здатний прогнати Одесу та угруповання військ Антанти по лінії Тирасполь – Вознесенськ – Херсон. Директорія УНР задовольнила цю вимогу, як необхідну умову для початку переговорів про союз з Антантою. Війська Директорії УНР відійшли на північ передавши французам залізницю Одеса – Роздільна – Тирасполь та Одеса – Березівка – Колосівка – Миколаїв – Херсон та територію до 130 км. углиб країни. Формально цей район продовжував перебувати під владою Директорії УНР, французи залишали в цих містах місцеву владу Директорії УНР, яка співіснувала з французькими комендантами та незалежними міськими Думами. У Херсоні та Миколаєві було заборонено формувати підрозділи Добровольчої армії.

Генерал д'Ансельм всіляко обмежував «апетити» О. Гришина – Алмазова з приводу розширення «зони окупації»; коли О. Гришин – Алмазов запропонував д'Ансельму «свої послуги для організації управління території, що очищається від петлорівців», д'Ансельм відповів, що він сам управлятиме «територією» і не допустить туди адміністрацію генерала Гришина – Алмазова... д'Ансельм також вказав, на те, що нових періодичних видань в Одесі «не можна дозволити без згоди французів». М. Маргулієс передає, що: «Гришину – Алмазову генерал д'Ансельм пише в листі: «j'ordonne» (я наказую)» [5]. М. Брайкевич свідчив, що: «з часу приїзду Фредамбера до Одеси почалися конфлікти з Гришиним» [17, с. 254].

Полковник Фредамбер мав радикальну думку стосовно О. Гришина – Алмазова, вважаючи, що останній: «як надто молодий генерал, буде заміщений більш досвідченим генералом, подібним Щербачову» [5]. В той же час: «Фредамбер хвалить Пільця, я (М. Маргулієс – авт.) підтримую: поки що треба йому надати при просуванні вперед організацію сільської та міської поліції, до виборів органів сільського та міського самоврядування... Створювати сільську поліцію, для її авторитетності, доведеться змішаним комісіям з росіян і французів» [5]. Але, французька влада так і не змогла (з допомогою Пільця) створити місцеву владу поза Одесою, сільська місцевість районів Маяки-Білявка-Овідіополь знаходилося в стані повстання та формувало своє самоврядування, приблизно те ж саме спостерігалось по селах на північ від Херсона та Миколаєва, в нечисленних населених пунктах зберігалася адміністрація Директорії УНР.

В 20-х числах січня до Одеси дійшла телеграма від А. Денікіна, де були такі погрози: «...оскільки першого січня минув термін гласним, обраним у Думи і Земства згідно із законом Тимчасового Уряду, то розпустити існуючі Думи і Земські Збори, залишивши лише управи, які будуть посилати всі свої постанови на затвердження губернаторів; незабаром буде надісланий закон про земських і муніципальних самоврядування, що розробляється в Катеринодарі. Пільц вкрай збентежений, не знає, що робити з те-

Конкуренти «на посаду керівника Одеси»: Д. Андро-Ланжерон та О. Пільц.

леграмою. І так все тримається на волосині, а тут ще розпускати Одеську Думу, без якої Управа, зрозуміло, відмовиться працювати... Брайкевич вимагає рішучого протесту проти наказу Денікіна про розпуск дум та земських зборів. Починається повний розгардіяш... Гришин – Алмазов погодився з Брайкевичем про необхідність наполягати перед Денікіним на незастосуванні до Одеси наказу про розпуск думи; просить РДОР. підтримати його... В. В. Шульгін запропонував просити Денікіна поширити на всю окуповану територію діяльність восьми цивільних відділів при Пільце» [5].

«Пільц знову говорить про відставку...», а 26 січня О. Пільц ще раз просить відставки – «більше не може»... але залишається на місці. «Пільц розповідає про важкі умови роботи. Населення не вірить владі; все тлумачиться проти неї. Вночі знаходять на околицях міста трупи – це вбиті поліцією грабіжники, а в населенні кажуть про політичні розстріли без суду ...конвой охоче стріляє в тих, хто «намагається» тікати, – це ж умовна форма безсудного розстрілу». М. Маргулієс волає: «...чому не встановлюють хоча б військово-польових судів? Виявляється, досі не можуть домогти-

ся затвердження Катеринодаром вже понад 2 тижні тому надісланих туди списків суддів» [5].

«Рада міст і земств Півдня Росії» та Бюро «РДОР» вирішили підтримувати «вимогу соціалістичних груп про заміну диктатури директорією», тобто одноосібної диктатури диктатурою трипостасною; про створення тимчасової влади: скликання Державної Народи, яка обирає Директорію з трьох осіб».

А. Фредамбер був в розпачі від пропозицій можливих виборів в Одесі: «безвідповідальні збори людей обирають невідповідальних міністрів». Французьке командування непокоїв виборчий закон у «вільній від більшовиків зоні», вони пропанували позбавити права голосувати: «...малограмотним хлопчикам, бродягам, випадковим перехожим... збільшити вік виборців, встановити обов'язкове проживання у місці виборів протягом кількох місяців, усунути від участі у виборах солдатів» А. Фредамбер заявив, що «насамперед треба буде вирішити аграрні питання» та залучити до майбутніх владних комбінацій «соціалістичні елементи», «...обдумати, чи прийнятна Директорія, яка спирається на польські та галицькі війська і лише номінально визнає Денікіна?». Кадекти побачили в цьому змову: «українських агентів, які почали тут працювати: Остапенко, петлюрівського міністра торгівлі та О. Д. Марголіна – товарища міністра закордонних справ».¹⁴

Барон Меллер – Закомельський був впевнений, що: «підтверджуються якісь угоди між французами та петлюрівцями», але, в той же час одеські кадекти «охолонули до Денікіна та добровольців», вирішив: якщо будуть «хороші відомості про сили Петлюри, підемо з ним» [5].

¹⁴ Переговори між представниками Директорії УНР та французьким командуванням в Одесі розпочалися у сер. січня 1919 р. (переговори проводили військ міністр УНР, ген. О. Греков та А. Галіп). У сер. січня 1919 р. (переговори проводили О. Греков та міністр закордон. справ УНР К. Мацієвич, керівник Головного управління преси й пропаганди уряду УНР. О. Назарук), на них українські представники погодилися відвести війська УНР на лінію Тирасполь-Роздільна. 5 лютого 1919 р. у Бірзулі проходили переговори прем'єра УНР .С. Остапенка та Франденберга, у сер. лютого 1919 р. – переговори в Одесі вели: С. Остапенко, К. Мацієвич, О.Греков, у пер. пол. березня 1919 р. – переговори вів О. Греков [15].

«Французи блукають як у п'їтьмі між Добрармією, петлюрівцями, хліборобами, які уособлюють їм пейзаж і нашими організаціями, проти яких їх збуджує і Добрармія, і петлюрівці ... потрібна декларація союзників про не підтримку реакції, треба заспокоїти селян заявою, що не буде каральних загонів» та нарешті остаточно вирішити «чи закріпити за селянами право власності на те, що вони награвували чи відібрати награвоване?» (тут мається на увазі аграрні перетворення, розподіл землі кінця 1917 р.) – запише М. Маргулієс [5].

У другий половині січня 1919 р. в Одесі сталася чергова політична криза. Робітники та міські службовці оголошують страйк: «чи то протесту проти вбивства в Берліні Карла Лібкнехта і Розі Люксембург, чи то на економічному ґрунті: вимагають 15% збільшення. Брайкевич у відповідь їм загрожує відставкою всієї Управи та відмовою від роботи Міської Думи» [5]. Можливо страйк готувався «одеськими думцями» на знак протесту проти «розгону Одеської Думи генералом Денікіним». «Одеський супротив» привів до відмови А. Денікіна від рішення про достроковий розпуск Одеської Думи [17, с. 253].

Але, В. Шульгіним «організує» нову кризу... досягнувши від О. Гришина – Алмазова призначення начальником політичного відділу при генерал-губернаторі: «депутата-націоналіста та антисеміта Савенка і це у місті з кількома ста тисячами євреїв!» 30 січня кадети вирішили «вимагати від Гришина видалення брудних елементів, що зібралися навколо нього». Вже 2 лютого 1919 р. «Савенко та Шульгін усунуті Денікіним з політико-поліцейських посад». Ще один авантюрист (В. Шульгін) був скинутий з одеського владного Олімпу [5].

Д'Ансельм вирішив, що «ніяка робота з добровольцями неможлива», у Фредамбера почали збиратися «нові люди» – соціалісти: Ф. Родічев (депутат Державної думи I-IV скликань, член ЦК кадетів, комісар Тимчасового уряду у справах Фінляндії, член Тимчасової ради Російської республіки, обраний членом Установчих зборів. У вересні 1918 р. виїхав в Україну, член «Ради

державного об'єднання Росії» та «Національного центру»), Д. Григорович – Барський (голова Київ. суд. палати, один з гласних Київ. міск. думи, масонський лідер, голова Всеукр. партії кадетів), інженер П. Рутенберг (соціаліст, який організував вбивство о. Гапона); генерал Г. Раух (за гетьмана представник голови ради міністрів Української Держави при австро-угорському командуванні, один з керівників гетьманської адміністрації в Одесі); «Говорили про ...про можливість спільної роботи з петлюрівцями. Фредамбер заявив: «формулу петлюрівців – через самостійність до федерації я розумію так: самостійність розвиває національні почуття, зміцнює самосвідомість, таку необхідну для підтримки рівноваги у федерації... треба рятувати Київ від більшовиків; якщо війська Петлюри можуть це зробити, я їм допоможу... Я не боюся претензій Петлюри; я поставлю йому такий ультиматум: я допоможу Українцям, але за це вони зобов'язуються підкоритися мені безумовно». М. Маргулієс був згодний з французами; «...оголоси Петлюра лише федерацію без самостійності – ми всі, крім к. д. з «Національного Центру» та Шульгіна сприяли б виробленню modii»а роботи з ним» [5].

На початку лютого 1919 р. з широкими владними повноваженнями для Одеси від Денікіна з Катеринодара прибув генерал-лейтенант О. Санніков. А. Денікін вважав, що він буде керувати Одесою замість О. Гришина – Алмазова та прийме посаду «головнокомандуючого військами Південно – Західного краю», його направили до Одеси «як добре знайомого з обстановкою та політичними течіями в Одесі» у 1917 р. він був начальником постачання Румунського фронту та міським головою Одеси [7, с. 475]. «Гришин – Алмазов через приїзд генерала Саннікова йде у відставку», «Санніков був з візитом у Гришина – Алмазова та Енно (обидва нещодавно скаржилися Денікіну на Саннікова, який був в Одесі тижнів три тому і не відвідав їх); два місяці роботи Пільця в Одесі дали нульові результати: Катеринодар мертвий. Пільць думає, що ми даремно зв'язали себе, ухваливши в Яссах рішення підтримати Добровольчу Армію» [5].

В перший же день перебування в Одесі О. Санніков був «із візитом» у командувача французьких військ генерала Д'Ансельма, який, як пише О. Санніков: «насилу міг зрозуміти причини мого приїзду до Одеси і межі моїх повноважень... для нього було не цілком зрозумілим право ген. Денікіна робити призначення у районі, зайнятому французькими військами. Його дуже хвилювало питання про зміну ген. Гришина-Алмазова, і він вважав цей захід не викликаним обставинами... за ознайомленням із розпорядженнями Гришина – Алмазова я мав повноваження від ген. Денікіна залишити генерала на посаді військового губернатора Одеси» [12, с. 87].

У О. Саннікова одразу ж не склалися стосунки з керівником французького штабу Фріденберга: «Генерала Саннікова французи не хочуть; воліють менш вибагливого і підпорядкованого їм Гришина – Алмазова» [5]. О. Санніков згодом запише: «...полковник Фріденберг, за походженням ельзаський єврей, який писав своє прізвище Fridambert разом з Фріденбергом, ставився вкрай вороже до Добровольчої армії і користувався величезним впливом генерала Д'Ансельма. Він підтримував дуже близькі стосунки з єврейськими багатими банкірами та комерсантами Одеси та сприяв зближенню французьких офіцерів із цими колами ... проведення мобілізації для збільшення чисельності наших сил (Добровольчої армії – авт.) зустрічало особливий завзятий опір з боку французького командування, яке категорично протестувало ... влада цивільна в Одеському та інших повітах, зайнятих союзниками, була в руках французів, то здійснити мобілізацію, навіть усупереч бажанню французів, виявилось неможливим» [12, с. 90].

У розмові з Е. Енно О. Санніков: «висловив своє здивування незрозумілою... політикою франц. командування щодо Української директорії та небажання його визнати в Одеському районі головного впливу Добровольчої армії... Вулицями Одеси вільно роз'їжджав в українській формі на автомобілі Генерал (Отаман) Греков – військовий міністр Директорії, який провадив якісь переговори з франц. командуванням. Найближчими після цього дні,

перебуваючи у ген. Д'Ансельма, я поставив питання про перебування в Одесі військових та цивільних представників української Директорії... Зустрів я найрішучішу відсіч з боку ген. Д'Ансельма і досяг лише того, що всі українські представники, з якими французи вели переговори, будуть забезпечені французькими перепустками» [12, с. 88]. Той же М. Маргулієс запише: «Петлюрівські міністри дуже метушаться містом; приїхав і генерал Греков. Французи вперлися і ставлять їм ультиматум – боротися разом проти більшовиків, а політику тимчасово забути» [5].

М. Маргулієс занотує: «Бертело готовий змовитися з петлюрівцями про використання їхньої сили ...працювати з Добрармією Бертело не хоче», він вважав, що французи вирішили «підтримувати українців», встановити «угоди з союзом хліборобів», вимагаючи «повного відокремлення Півдня Росії від впливу Добровольчої армії... Фредамбер повернувся з Бірзули... відчуваю, що наша орієнтація має йти на боці петлюрівців. Він повідомив, що французи підписали у Бірзулі угоду з петлюрівцями про введення січовиків до Одеси (хибна інформація, угода не була підписана – авт.). Читає договір, підписаний в Одесі представниками Кубані, Дону, Білорусії та України щодо економічного єднання; вимагають повернення Одеси, Херсона та Миколаєва українцям» [5]. О. Санніков коментував цей «договір – меморандум» – «федерацію знизу», який 5 лютого 1919 р. подали французькому командуванню «за підписами: Галіпа (Україна) «самостійні групи України (підтримані єврейськими колами)», Бича (Кубань), генерала Черячукіна (Дон) та Бахановича (Білорусія)... Переговори велися з Фрейденбергом... про створення цих утворень федеративної держави» [12, с. 88, 95].

На початку лютого 1919 р. протиріччя між О. Гришиним – Алмазовим та французьким командуванням посилилося після закриття французами одеської шовіністичної газети «Россия», в якій таврувалося все українське, критикувався можливий українсько-французький військовий союз. Французьке командування вирішило йти на «розрив із добровольцями»: «8 лютого. Францу-

зи заборонили «Россию» Шульгіна на 7 днів, наказ підписаний комендантом (військовим комендантом міста – авт.) Порталем. О. Гришин – Алмазов, у листі лист д-р Ансельму, висловив «найжвавіше засмучення», що французьке командування дозволило в Одесі вихід «українських газет, ворожих Добровольчій армії», а газета «Россия» була закрита «поза волі російської влади і проти встановлених нею правил». Газету «Россия» любіював В. Шульгін і він сприйняв це закриття як особисту образу, вирішивши припинити видання «России» [5; 7, с. 501].

В Бюро РДОР: «...вказують на необхідність на «децентралізації» – місцевої влади з широкими повноваженнями», Є. Трубецької, в своїй доповіді про свою поїздку до Денікіна,... вказав на «несприятливі». враження від Катеринодарської влади, на «постійні непорозуміння між добровольцями та Кримським урядом», частина СДОР вимагала «...створення влади на кшталт Кримського уряду, відновлення Гетьманської влади, самостійності... Демченко повідомляв також, що останніми днями в Одесі була поведена нарада представників поміркованих та лівих груп (Ради Державного Об'єднання, Національного Центру, Союзу Відродження Росії), рішення про необхідність негайного створення уряду, яке охопить весь Південь Росії, де раніше була влада гетьмана; у новому уряді міністр закордонних справ і військовий повинні призначатися генералом Денікіним, інші міністри намічаються угодою між Радою Державного Об'єднання та Національним Центром з одного боку і Союзом Відродження і Земським і Міським Союзом з іншого боку». Одеський «мер» М. Брайкевич: «стоїть за негайну ліквідацію Військово – Пр. К-тов і створення нової організації на кшталт «Економічної Наради» при Тимчасовому Уряді, з правом видавати обов'язкові постанови. банкіри не бажають працювати під головуванням Демченка» [5]. А. Денікін писав, що: «в Одесі не виявилось ні будь-якої об'єднаної громадськості, ні «громадської думки», а містом маніпулюють «політичні маклери» [7, с. 476].

О.Пільц був вкрай незадоволений самоуправними діями О. Саннікова: «...він вже встиг зібрати всіх завідувачів цивільних

відділів управління, повідомив їм про необхідність крайньої централізації, на увазі розрух; для зносин із центром у Катеринодарі є де телеграф, а при перервах у його роботі треба начальникам відділів періодично їздити до Новоросійська» [5].

В дипломатичні перемовини втягнувся князь Щербатов, який вирішив особисто наполягати перед А. Денікіним: «...про негайне призначення на Півдні генерал-губернатора з майже необмеженими повноваженнями, з правом витрачання сум поза кошторисом, з правом призначення та звільнення посадових осіб усіх ступенів». Масло в огонь підлили прямі погрози А. Денікіна: «якщо Ви віддасте Південь французам, я вас оголошу державними злочинцями». На думку А. Денікіна: «Гришин-Алмазов марнує місцеві фінанси і віддає союзникам потрібні нам пароплави». В Одесі «Гришину-Алмазову мало довіряють – випадковий, тимчасовий генерал: «клопочеться через комерційні інтереси; адже у влади там стоять особи, які не заслуговують на довіру» [5].

Пароплави з Одеси: «...то затримувалися в Маріуполі, то перехоплювалися в Керчі представниками Добрармії. Результатом цього стала повна відсутність вугілля в Одесі. Вугілля вистачає на половину освітлення та частковий трамвайний рух. Пароплави Чорним морем, через відсутність вугілля на дві третини, скоротили свої рейси. Усі фабрики та заводи вже цілий місяць не діють, чим загострюється робітниче питання в Одесі». 12 лютого М. Маргулієс нотує: «Хліба в Одесі на три дні... Серед обивателів панічний настрій» [5]. М. Маргулієс писав, що: «Французьке командування втрачає голову, у хаосі суперечливих течій, клопотань, взаємних докорів, загальної інерції...

У лютому 1919 р. французьке командування поклато на генерала д'Ансельма: «усі питання військової політики та адміністрації» в одеському регіоні: «Французи остаточно зупинилися на ідеї окупації Південного Заходу, причому керувати краєм буде... генерал-губернатор О. І. Пільц», але, в той же час О. Пільц, коливався та погрожував, що: «іде до Катеринодара товаришем міністра внутрішніх справ», але нікуди так і не поїхав.

В середині лютого 1919 р. на посаду керівника краю самовисувається Дмитро Андро-Ланжерон ¹⁵: «Андро ходить впливовими особами і просить підтримати перед французами його кандидатуру на посаду генерал-губернатора. Був у архієпископа Платона, посилаючись нібито на згоду на його кандидатуру РДОР, але Платон його відшив. Пільц просить попередити Фредамбера про авантюризм д'Андро... Видає себе нащадком Одеського Ланжерона, називає себе д'Андро де Ланжерон». О. Санніков дав таку характеристику Д. Андро: «Енергійний, владний, честолюбний, Андро мав великий вплив у французів. Робота його була спрямована до того, щоб переконати французьке командування утворити на Півдні Росії особливу владу, яка перебуває в повному підпорядкуванні союзникам... затаєною його мрією було відділення України від Добровольчої армії та утворення в ній влади подібної до гетьманської, але із заміною німців французами. Він мав багато прихильників у Союзі хліборобів, у партії Національного відродження (Моргуліус, граф Стенбок та ін.) та в особі відомого генерала Шварца» [12, с. 96-97].

О. Санніков згадував: «...до Одеси прибув генерал Бертело. У день його приїзду я мав із ним нараду на квартирі у ген. Д'Ансельма. ...Бертело висловив, що Французьке командування вважає, що Росія має бути звільнена лише російськими руками; що найближчим завданням союзного командування є насамперед об'єднання всіх політичних угруповань, що борються з більшовиками, у тому числі й українській Директорії. ...Союзні війська мають на меті затвердити порядок у країні і цим допомогти російським антибільшовицьким силам вести боротьбу на фронті. Результа-

¹⁵ Андро Дмитро Федорович (р.1870) – рівненський повіт, предвод. дворянства Волин. губ. 1897-1917 рр., правнук графа Ланжерона, закінчив Пажеський корпус, служив в лейб-гвардії. Після відставки був головою багатьох товариств і філантроп. установ. У 1914-15 рр. гол. ред. «Вісника Рівненського повітового земства». У 1918 був Волин. губ. старостою, призначений Скоропадським. В Одесі 1919 був лідером «Союзу хліборобів». Призначений помічником «по цивільній частині» ген. Ф. д'Ансельма. П. Рутенберг, публічно звинуватив Д. Андро в тому, що той «не відзвітував» по казенних грошах, що були у нього як губ. старости, що він привласнив казенні гроші під час евакуації Одеси.

том тих самих впливів стала пропозиція Бертело про формування в Одесі та Одеському районі особливої армії з бригади-міхт. ... шляхом добровільного найму. Озброєння їх і постачання брало він французьке командування; для навчання цих частин те саме командування призначало французьких офіцерів та унтер-офіцерів... Офіцери, також за вільним наймом, призначалися переважно з уродженців України. ...Бригади мали перебувати у повному підпорядкуванні французького командування» [12, с. 92].

Генерал Бертело заявив, «...що місцеві жителі ще менше зацікавлені в обороні, ніж він припускав «вони не воюватимуть», особливо під керівництвом Денікіна» [5]. М. Маргулієс констатував: «...поки не буде зроблено місцевий набір, який дасть у допомогу французам стійкі антибільшовицькі елементи, розраховувати нема на що. Для місцевого набору елементи російські та єврейські безнадійні: ні ті, ні інші не підуть, а якщо підуть, то при першому випадку розбредуться по домівках. Єдино надійний елемент – німецькі колоністи... Мобілізація, на думку Андро, можлива; хлібороби підуть, якщо будуть вірити в організацію, що їх мобілізує, – думає, що за ним підуть швидше, ніж за добровольцями» [5].

18 лютого. В. Шульгін, Е. Енно та Гришин-Алмазов знову з'являються разом, на весіллі подужжя Енно. М. Маргулієс згадає: «Питання про генерал-губернаторство Пільця вирішено; д'Андро вербуватиме загони... Гришин-Алмазов має бути зміщений; те саме – і Санніков... Гришин знову повертається в обійми Колчака» [5]. Вже за кілька діб М. Маргулієс напише: «французи призначили генерал-губернатором Андро... Санніков і Гришин-Алмазов, знаючи, що їхня доля вирішена наперед – відпочивають... чутки: французи вимагали видалення з Одеси В. В. Шульгіна» [5]. В той же час сам В. Шульгін згадував: «Д'Ансельн розмовляв зі мною в токому тоні, що мені не дуже подобилося...» [6, с. 486].

24 лютого на засіданні Бюро РДОР та Бюро «Національного Центру» розглядалося питання утворення одеської «директорії»:

«...соціалістичні групи готові включити до директорії Денікіна ex officio, готові визнати його головнокомандувачем, але незгодні надати йому право одноосібного призначення та звільнення осіб вищого командного складу». Д. Андро (їздив до А Денікіна «з французькими офіцерами, на прохання Бертело»), заявив, що заступник Денікіна генерал Драгоміров, що прийняв його в Катеринодарі, заявив, що: «добровольці ніколи не погодяться на окупацію» Одеси, «висловився негативно» з питань «організації громадянської влади під керівництвом французів» з зосередженням в руках французького командування «сил Південного Заходу», проти «організації змішаних російсько-французьких частин, на Південному Заході» [5].

На утворення змішаних бригад вже була: «словесна згода Кримського уряду», а «з Херсону Фредамбер отримав пропозицію петлюрівців утворити змішані бригади; згоден і з ними утворювати їх. Зрештою, телеграфує Денікіну про негайне надсилання до Одеси чехо-словаків, які у нього на фронті (близько 12 тисяч осіб?); натомість надішле йому тутешніх добровольців» [5].¹⁶ В той же час, А. Денікін: «оголошує, що будь-який російський офіцер, який піде в змішану франко-російську армію, буде відданий військово-польовому суду» [5].

Кадетські лідери продовжували «блукати у п'ятьми», перетворюючи всі плани на тимчасові «прожекти»: «Зараз треба вирішити твердо і ясно, з ким ми йдемо: з французами і, можливо, з Петлюрою, або з добровольцями... ми ризикуємо віддати через нашу нерішучість і безладність все південне узбережжя більшовикам... РДОР вирішує послати депутацію до Денікіна і Бертело, щоб завадити розриву французів із добровольцями... або Денікін погодиться на пропозицію французів, або розрив і тоді

¹⁶ Добровольча бригада «з мобілізованих офіцерів та офіцерів-марківців» генерал-майора Тимановського (особистого друга А. Денікіна) складалася з кількох полків піхоти, кінного полку, дивізіону лег. артилерії, дивізіону важ. артилерії, допоміж. саперної та залізничної частини (приб. 3300 багнет., 1500 шаб.): «кількох сотень недисциплінованих офіцерів, глибоко нещасних, погано утримуваних, голодуючих... що проклинують свою долю».

відхід французів, яким тут нічого більше робити». Барон Меллер – Закомельський: «...пропонує нам усунутись і випустити вперед хліборобів, які охоче повторять Гетьманщину», «прискорити призначення сюди О. І. Пільця генерал-губернатором» [5]. «Союз Відродження Росії» підтримку А. Денікіна пов'язує з певними умовами: «у сенсі знищення будь-якого натяку на військову диктатуру та залучення до складу управління представників громадських груп» [12, с. 97].

Певний час «за підтримку добровольців, незалежно від можливих наслідків», висловлюються міський голова Одеси М. Брайкевич («За словами репортера «Одеського Листка», який інтерв'ював Саннікова, він «підтримує кандидатуру Брайкевича на посаду міністра у Денікіна») [5]. Лідер місцевого «Національного центру» Пешехонов¹⁷ заявив: «...влада Добрармії тут нам нав'язана, принесена на вістрі багнетів; без неї обійдемося; нехай вона займається своєю військовою справою» [5].

«Французи не хочуть самі взяти владу місцеві діячі повинні дати їй їм, інакше їм залишається лише піти». Д'Ансельм «вимагає лише одного від політичних діячів: щоб не були реакціонерами», французи волають: «...влаштуйте, заради Бога, якийсь уряд (можна і без соціалістів); французи негайно його визнають і працюватимуть із ним. Тоді за тиждень буде організовані змішані російсько-французькі частини і можна буде розпочати активну боротьбу з більшовиками» [5]....

«Фредамбер заявив, що тимчасово він змушений зберегти Петлюру, бо один Петлюра може зупинити вивезення з України до Галичини цінностей, рухомого складу, озброєння тощо; що угода з Денікіним неможливо... треба бути реальними політиками; добровольці це лише символ, а французи з Директорією – ре-

¹⁷Пешехонов Олексій Васильович (1867 р.н.) засновник Народно-соціалістичної партії; 1917 р. увійшов до складу Виконкому Петроград. ради, лідер Трудової народно-соціалістичної партії, прихильник коаліції соціалістів з лібералами, входив у II-й і III-й склади Тимчасового уряду як міністр продовольства, член ВЦВК Рад робіт. і солдат. депутатів, товариш голови Тимчасової ради Рос. республіки (Предпарламенту), член «Союзу відродження Росії».

альність» [5]. Фредамбер запропонував Б. Ф. Григоренко («київський» землевласник, чиновник канцелярії генерал-губернатора із землеустрою, за Гетьмана служив у відомстві міністра Землеробства «Особисто він вважає прийнятним Петлюру, це вирішив остаточно»): «увійти до Директорії, разом із Петлюрою та Макаренком... Це буде тимчасовою Директорією, тижнів на два, поки Петлюра і Макаренко складатимуть справи; потім до Директорії увійдуть замість них великороси» [5].

Через кілька діб Фредамбер запевняв М. Маргулієса, що: «З Директорією справу залагоджено. До Директорії увійдуть: проф. Швець і Макаренко з колишніх, Григоренко, Сидоренко (?) Любанович (?) з росіян; перші – лише тижнів на два. Міністерство буде з українських соціалістів-федералістів, згодних на триколірний прапор з українським у кутку, на знак федерації. Якщо Денікін не поступиться, то французи поширять владу Директорії на Одесу, з її зоною. Фредамбер просить негайно створити уряд з благословення Денікіна, але з підпорядкуванням французам; і якщо це буде влаштовано, то його влада буде поширена і на Україну, де скасується Директорія. Згодний на те, щоб на чолі уряду був Пільц» [5].

Французьке командування допускало «перебування у своєму районі (від Тирасполю до Херсону – авт.) повітових комісарів української Директорії». Вони вказували «гришинцям» що: «Миколаїв перебуває в зоні впливу Української Директорії», забороняє встановлювати «гришинську» адміністрацію (чинів повітової адміністрації, поліції, судового відомства) поза Одесою та вербувати в цих районах офіцерів в бригаду Тімановського. «Фріденбергом... висловив велике невдоволення, що до Тирасполя та Миколаєва було надіслано російських артилерійських офіцерів для огляду майна, що знаходилося в цих пунктах. ... Французи ставилися вкрай ревниво до появи в повіті будь-яких чинів Добровольчої армії. Навіть відправка людей за купівлею фуражу – викликала їхні протести та заяву, що поява цих осіб викликає збудження населення» Французьке командування практи-

кувало негайну висилку: «відряджених осіб назад до Одеси, все під тим самим приводом, що населення ставиться до нас вороже» [12, с. 91].

М. Маргулієс зазначав, що генерал Бертело: «...вказав мені, що французьке командування є господарем Одеського району», що саме французьке командування почало вербувати добровольців для «бригад – мікст». В той же час генерал Денікін: «...вимагає підпорядкування всіх російських військ у Одесі Головному командуванню в Катеринодарі» [12, с. 93-94].

26 лютого «Д' Ансельм не розуміє, чому Денікін претендує на владу в Україні; тут справа Петлюри, а не Денікіна... Денікін так поводить по відношенню до французів, ніби ми були воюючі сторони». Спантичени заборонаю А. Денікіна «продавати хліб та інші продукти союзникам.. французи хотіли послати пароплави, що були досі в їхньому розпорядженні, до Батума за нафтою; але команда пароплава відмовилася туди йти, оскільки надійшло від начальника порту повідомлення, що з Катеринодару немає дозволу на вихід цього пароплава з порту, а є загроза, що екіпаж пароплава, який піде без дозволу Денікіна, буде віддано військово-польовому суду» [5].

В лютому 1919 р. положення «влади генералів Саннікова і Гришина-Алмазова» в Одесі (як писав А. Денікін) було «важким... вони відчували на кожному кроці свавілля та тиск, часом зневажливе ставлення французького командування» [7, с. 509].

З 1 березня 1919 р. полковник Фредамбер активізував створення суто «одеського уряду», заявляючи кадетам: «Вас не має тепер обмежувати Добрармія, як уряд. І якщо Ваш РДОР не утворює уряду, я передаю владу місту» [5]. Дійсно такі плани були, М. Брайкевич згадував, що французьке командування пропанувало Одеський Думі: «прийняти всі функції урядової влади» при французькому керівництві в районі Одеси та близьких до неї повітів. Але М. Брайкевич відмовився від ролі «колоніальної адміністрації» [17, с. 254]. «Одеські діячи» створили чергову комісію «для з'ясування питання про Директорію з Андро

на чолі», хоча за кілька днів до цього французи волали «Пільця генерал-губернатором, як особу, якій французи вірять». Зупиняються на такому плані: три члени Директорії та міністерство ... на північ від ст. Роздільна поки що нічого... Складають список міністрів...» [5].

На початку березня 1919 р. Одесу здригали новини: «У місті вбито пострілом голова місцевого відділу Союзу Російського Народу – Радзевича». Кадети отримали листа, професора – «чорносотенця», ректора Новоросійського університету (у 1913-17, 1918-19 рр.) Д. Кишенського, в якому він: «...протестує проти влаштування засідань бюро РДОР у номері «єврея Маргулієса». Кишенський із групи В. Шульгіна» [5].

В той час Одесу стрясали чутки про безсудний розстріл «11 жінок». Як свідчив М. Маргулієс, Д. Андро: «боїться... похорону нових жертв розстрілу (три) – серед них одна французенка, завідома більшовичка.¹⁸ Вартові зібрали всі трупи розстріляних за різні злочини за цю ніч, (загалом 11 осіб, легенда про розстріл великої групи випадкових гостей у трьох дівчат-кравчинь). Порталь викликав Брайкевича і просив його поховати розстріляних раніше призначеної години. Брайкевич обіцяв поговорити з Санніковим. Порталь запитував, чи не буде зіткнень із населенням: «У Парижі кілька трун разом – це забезпечена революція», а тепер в Одесі до того ж 3000 робітників страйкувало». Французьке командування було злякалося можливості революційного вибуху в Одесі де: «провокаторів німецьких та більшовицьких дуже багато» та «становище в Одесі відчайдушне – у ній 40—50 тисяч людей, які мають зброю, готові будь-якої миті підняти повстання» [5]. В дійсності ніяких 40—50 тис. людей, які мають зброю не було, революційне підпілля (більшовики, анархісти, ліві ес-

¹⁸ У ніч з 1 на 2 березня 1919 р. було розстріляно 10 «учасників Закордонної колегії обкому КП(б)У» (за офіцій. радян. версією). Страчені: Жанна Лябурб, Ж. Єлін, М. Штілівкер, О. Вінницький, М. Ліман, «стара Лейфман з її трьома дочками» та випадковий перехожий В. Швець. Серед жертв «учасників Закордон. колегії» було тільки четверо. За версією В. Коновалова виконавцями розстрілу був Бекір-Бек Масловський – командир спец. загону при ген.-губер. Гришині – Алмазові та офіцер М. Юзефа [18, с. 153].

ери, ліві українські соціалістичні групи) мали в своїх боївках, разом, не більше 1 тисячі озброєних активістів, ще була бандитська зграя «короля злодюг» Мишки Япончика (М. Вінницького), але й вона не перевищувала 2 тис. озброєних людей. Можливо, французькі військові вже шукали привід для евакуації з Одеси і фантастична інформація про те, що в Одесі в підпіллі «40—50 тисяч людей, які мають зброю» могла вплинути на прискорення такої евакуації. «7 березня. Порталь повідомив: якби вчора на похороні був хоча б один постріл, – було б оголошено стан облоги і влада перейшла б до французів... Усі розстріляні без суду – 11 осіб, розстріляні російською поліцією... У місті розстріл одинадцяти приписують Добрармії... завтра Санніков з Каніним їде до Катеринодару» [5].

Генерал О. Шварц (якому французьке командування вже запропонувало «одеську» міністерську посаду) заявив, що: «Виїжджає в неділю до Парижа, звідти до Сибіру... Кажуть, замість Саннікова приїде генерал Шцербачов. Енно їде... Енно завтра їде; вже двічі не платив за рахунками – немає коштів, Бертело нічого не висилає; за готель сплатив полковник Писарев із військових сум». Цікаво, що після розстрілу 11 підпільників з групи Жанни Лябурб майже вся білогвардійська верхівка вирішила залишити Одесу. Можливо вони й самі повірили у «одеське повстання» «40—50 тисяч людей, які мають зброю» [5].

9 березня 1919 р. М. Маргулієс запише: «Чутки про прибуття нових військ зростають; адміністрація начебто теж налагоджується... Бертело виїхав до Одеси, бо туди ж виїхав Франше д'Еспере. Бертело вважає себе головнокомандувачем усіма військовими силами Півдня Росії і всі питання економічні та фінансові повинні вирішуватися спільно з ним. Необхідно створити на Півдні Росії центральну владу. Вона має пом'якшувати вчинки Денікіна, образливі для французів. Вона потрібна і для підтримки французів. необхідності створення південно-російського уряду... Бачив Андро; він був у митрополита і просив його вплинути на Гришина-Алмазова, щоб той підкорився французам» [5].

Конкуренти, генерали О. Санніков та О. Шварц

Але вже 10 березня 1919 р. стало відомо, що отаман Григор'єв¹⁹ захопив Херсон та почав облогу Миколаєва, а наступного дня «союзне командування» ухвалило рішення залишити Миколаїв. 13 березня д'Ансельм вирішив оголосити в Одесі стан облоги з переходом цивільної влади до генерала д'Ансельма та терміново організувати Раду при французькому командуванні з виконавчими функціями. У французькому штабі стали спішно розробляти положення про створення Ради Оборони Одеського укріпленого району, на підставі відповідних французьких військових законів про управління містом в стані облоги: «...до складу ради французами з бароном (Меллером – Закомельским – авт.) намічені: міністром-президентом та міністром внутрішніх справ – Андро; я (М. Маргулієс – авт.) – міністром фінансів; Григоренко – землеробства, торгівлі та промисловості; генерал Шварц – військовим. Я в розпачі; вважаю завдання тепер нездійсненним: запізнилися

¹⁹ Григор'єв Никифор Олександрович – Головний отаман Повстанських військ Херсонщини, Запоріжжя і Таврії, ком. Херсонської повстанської дивізії, полковник армії УНР, у лютому 1919 перейшов на бік більшовицького уряду України та очолив 1-у бригаду Задніпровської радянської дивізії. У січні-квітні 1919 успішно проводив військові операції своїх повстанських загонів проти військ Антанти на Херсонщині.

на місяць... я ...не можу прийняти портфеля міністра фінансів, не бажаючи скомпрометувати Раду Державного Об'єднання; адже я ініціатор особливої південно-російської влади, я ініціатор комітету при французькому командуванні, я ж служив для зносин з французами; якщо при цьому я буду призначений міністром, вся моя попередня діяльність втратить принциповий характер і матиме вигляд особистої інтриги ...тільки у тому разі ввійду до Ради, якщо представники Добрармії також погодяться пропозицію французів...» [5]. «Передбачалося поставити на чолі цієї армії (бригад-міхт-авт.) генералів Шварца та Яхонтова (В. Сокіру – Яхонтова – авт.)... Андро енергійно продовжував агітацію на користь цього проекту...» [12, с. 97].

В Одесі, в клубі кадетської партії зібралися представники всіх правих та центристських угруповань: «...збори вирішили звернутися до союзного командування з колективною заявою, що громадськість Одеси вважає, що створення будь-якої іншої організації управління, крім такої, де Добрармія матиме першорядне значення, не відповідатиме бажанням населення...», в той же час представники «Союзу національного відродження» виступили проти одноосібної диктатури А. Денікіна [12, с. 97]. .

Фактично в Одесі стався «антиденікінський переворот» – французи створили свій «лівокадетський уряд» з місцевих політиків, усунувши генералів Гришина – Алмазова та Саннікова. «Одеський» уряд, Дорадча Раду («Комітет оборони та продовольства») або «одеська Директорія» (Південно – Західний крайовий уряд), який має орієнтуватися на Всеросійські Установчі збори та першого голову Тимчасового уряду князя Г. Львова, причому Одеса була визначена як базовий центр цього уряду.

Генерал О. Шварц на початку: «відмовляється вступити до Ради.... Шварц лежить хворий». Д'Ансельм повідомив про своє рішення О. Гришина – Алмазова та О. Саннікова, та зробив висновок, що: «...Гришин не противиться, а Санніков не погоджується», згодом спільно з О. Санніковим і О. Гришиним – Алмазовим була: «вироблена формула, що щадить положення Добрармії, за

якою при д'Ансельмі утворюється не Рада (що було б на кшталт Ради Міністрів) , а лише запрошується на допомогу до д'Ансельма цивільний начальник Андро, який у свою чергу запрошує осіб, обізнаних у різних галузях управління, для завідування... Андро вступаємо в управління справами завтра... викликає градоначальника полковника Маркова, який заявляє, що проти Добрармії він не піде, але якщо той, хто призначив його на посаду, – Гришин – Алмазов згоден із скоєним, то й він залишиться» [5].

14 березня 1919 р. М. Маргулієз занотує: «Шварц відмовляється взяти військову частину; виявляється – вимагає прем'єрства, двох портфелів для друзів та прямого запрошення від французів... Генерал просить пояснити йому стан речей, особливо про стан артилерії. Фредамбер повідомляє: гармат буде до кінця березня до ста, але немає артилеристів – усім французам-артилеристам вийшли терміни, і вони поїхали! Людей в Одесі набереться зараз у союзників тисяч 30, до кінця місяця буде до 50, а у квітні ще тисяч 20. О 3 годині їду до Шварца за остаточною відповіддю; застаю там генерала Саннікова та Андро. Виявляється, що митрополит, який раніше нібито стояв за рішучі заходи, в останній момент, під тиском Гришина, від якого він у захваті (однорідні постаті!) заявив, що благословить нашу справу (сподобився я!), якщо буде на те згода Денікіна, і зажадав, щоб Санніков заявив Шварцу, що розглядатиме вступ Шварца до Ради, як акт відверто ворожий Добрармії. Не дочекавшись пояснення Шварца, Санніков швидко йде, викликаний д'Ансельмом. Андро розповідає, що був учора з, Гришиним у д'Ансельма і Гришин із погрозою сказав: «Подивимось ще, як Денікін поставиться до росіян, що беруть участь у цій справі!». Шварц, після відвідування Саннікова заявив мені свою остаточну відмову. З'являється Брайкевич, розмовляє довго зі Шварцем віч-на-віч, потім каже мені: «Ви працюєте – на руку більшовикам». Брайкевич. – Без контр розвідки Добрармії більшовики переможуть... Ваша витівка – українська ..д'Ансельм каже, що до нього прибігли схвилювані Брайкевич з Тітовим, протестували проти того, що сталося, лаяли Андро і погрожували виступом робітників!» [5].

Згодом у М. Маргулієса зібралися всі члени одеського «кабінету»: Д. Андро, Є. Григоренко, генерал Шварц, П. Рутенберг. Останній заявив, що: «...треба залучити до Ради соціалістів, із якими можна змовитися дуже скоро; додав, що Брайкевич і Тітов запропонували д'Ансельму утворити Раду із трьох осіб: Саннікова, Брайкевича та Бутенка, які потім уже від себе запросять міністрів... В. О. Лебедев і почав вимагати від Ради протесту проти запровадження французами облогового стану в Одесі» [5].

19 березня генералом Д'Ансельмом було віддано наказ: 1. Утворити комітет оборони та продовольства у складі: Голова – Генерал, Командувач союзними військами, Члени: Адмірал, Командувач союзних сил; Генерал російської служби-помічник у військових справах (Генерал-лейтенант Шварц); Генерал, командувач російськими військами в м. Одесі (Генерал-майор Гришин-Алмазов) (по приїзді генерала Франше д'Еспрі, генерал Гришин-Алмазов був виключений зі складу Ради – авт.); Помічник у цивільних справах (Андро); Радник у фінансових справах (Молотков); Радник з питань продовольства та праці (Рутенберг); Морський радник (адмірал Хоменко); Міський голова з питань, що стосуються Одеси; Губернатор – з питань, що стосуються позаміської області; Командувач союзними військами на Півдні Росії генерал Д'Ансельм».

О. Санніков вимагав у генерала Д'Ансельма, щоб до складу одеської Ради було введено представника Добровольчої армії: «... дізнався, що до складу Ради Оборони призначені: Андро – на посаду радника у цивільних справах, з підпорядкуванням йому всієї цивільної адміністрації; Маргуліус – радник у фінансових справах; Рутенберг – з продовольства Одеси та генерал Шварц – як радник у військових справах... генералу Шварцу належало насамперед подати мені рапорт на ім'я Головнокомандувача про бажання вступити до лав Добрармії... До складу Ради Оборони передбачено призначити таких осіб, як Моргуліус, Андро та інших ворожих Добровольчої армії, і що представник останньої у Раді Оборони буде виключений». Ці зміни спонукали генералів Саннікова і Гришина-Алмазова влаштувати нараду у митрополита одеського

Платона, на яку були запрошений В. Шульгін, М. Бернадський, В. Лебедев: «Зібравшись у Митрополита, ми виробили спільно текст протесту проти створення в Одесі влади, окремішньої від Головного командування і йому не підлеглої» [12. с. 98].

«Підписанти» представили французькому командуванню «меморандум – протест», в якому організацію «нової одеської влади» визначали як «узурпацію прав російської влади». Вони пішли на відкритий конфлікт із французьким командуванням. Командування французькими силами на Сході Європи (головнокомандувач військами Антанти на Східному фронті) перейшло до генерала Франше д'Еспре, який прибув до Одеси 20 березня 1919 р. на броненосці «Jean Bart», а 21 березня з Констанції – прибув генерал Бертело, що б призначити новим генерал-губернатором Одеси генерала Шварца. Новий главком заявив про готовність Франції підтримати «одеський» уряд. Французи ще «гралися» з ідеєю створення змішаної (з місцевого населення із французькими офіцерами). «Народної Південноросійської армії». Генерал В. Сокира – Яхонтов, запропонував формувати в загоны «Народної армії» з одеських студентів, гімназистів та німців-колоністів, Генерал д'Еспре заявляв, що «що Народна армія набиратиметься не лише з офіцерів, а й із «народу» [12. с. 78, 99]. Проте, французьке керівництво, на той час, майже визначилося з евакуацією військ з Одеси і блефувало з «південними колами».

21 березня «Д'Еспре, знайшов можливим особисто відвідати хворого Шварца, на його квартирі» та вмовити його прийняти владу над Одесою... «Ради Оборони, підпорядковану лише французькому командуванню в особі генерала Д'Ансельма, якому надано і право вибору членів Ради Оборони». Наказом Генерала Франше д'Еспре генерал-лейтенант Шварц був призначений військовим губернатором Одеси і командувачем місцевими військами у зоні союзників, одеська поліція стає у прямому підпорядкуванні військового губернатора. О. Санніков вважав, що призначення генерала Шварца: «...робило перебування представників Добровольчої армії в Одесі нестерпним. Залишалось або йти на відкритий розрив

з французами, що через нашу чисельність і слабкість призвело б лише до великого скандалу, або ж тимчасово почекати» [12. с. 98]. До генерала Д'Ансельма прибула депутація від Одеської думи та її політичних партій, «Совета відродження Росії» та «Ради земств та міст», що заявила протест проти створення «нового уряду» при французькому командуванні [17. с. 257].

Генерал Бертело телеграфував д'Ансельму прибрати якнайшвидше О.Саннікова з Одеси, д'Ансельм запропонував О. Гришину – Алмазову і О. Саннікову покинути Одесу, але генерали не квапилися. Згодом Франше д'Еспере наказав Гришину-Алмазову «залишити Одесу в 24 години». «Я заявив Франше д'Еспре, що через умови, що в корені підривають вплив Добровольчої армії, я вважаю за необхідне виїхати до Катеринодару для особистої доповіді генералу Денікіну» [12, с. 98]. Вже 22 березня 1919 р. генерали О. Санніков та Гришин-Алмазов, на пароплаві «Володимир», відплили з Одеси до Новоросійську [12, с. 100]. А. Денікін вважав, що генерали були вислані з Одеси «з зайвою брутальністю» [7. с. 523]. В. Шультгін (до середині березня очолював «Комісію з національних справ при Особливій нараді»), 31 березня 1919 р. також залишив Одесу.

О. Санніков писав: «...в Одесі французьке головне командування прагнуло у всьому створити труднощі для російського командування і входило в угоду з групами, ворожими об'єднанню російських антибільшовицьких сил, підтримувало сепаратистські прагнення деяких з них і укладало з ними навіть окремі договори, всіляко не допускаючи розповсюдження впливу Добровольчої армії в Одеському районі» [12, с. 100-101]. А. Денікін був обурений «одеськими» подіями, надіславши телеграму генералу д'Еспре: «Усунення призначеною мною влади привело мене до повного здивування... цій справі криється непорозуміння, яке може спричинити серйозні наслідки». Він заявив, що в Одесі він: «не допускає висунення жодної громадянської влади, крім призначеної мною», вимагаючи від офіцерів бригади Тімановського не підкорятися помічникові д'Ансельма «за цивільною частиною» Д. Андро та О. Шварцу. [17. с. 522-525]. Але до цього часу бригада Тімановського була виведена

з Одеси на фронт, прикривати другорядний напрямок – район Очакова. Сам генерал Тимановський прийняв командування «Добровольчою армією в Одеському районі», але його «армія» майже без спротиву здала позиції у Очакова повстанським загонам отамана Григор'єва. Офіцери не бажали вмирати за «французькі» інтереси, генерала Шварца. А. Денікін був радий поразкам своїх конкурентів, побоюючись, що в Одесі «під крилом французів» розігруватиметься план федералізації Східної Європи.

Генерал Гришин-Алмазов 19 грудня 1918 р. починав як «одеський диктатор», але його підтримка в Одесі була мінімальна, про що мало інформацію командування французьких військ в Одесі. Поступово це командування почало обмежувати владу «триумвірата» (О. Гришин-Алмазов, В. Шульгін, Е. Енно) в місті. З приїздом нового французького керівництва 14 січня 1919 р. і початком переговорів з Директорією УНР, французьке командування поступово відстороняє «триумвірат» від політичних та військових рішень, а міська Дума обмежує владу «триумвірата» в господарських питаннях. Хаос управління Одесою привів до того, що у лютому 1919 р., французи почали робити ставки на інших «одеських» політиків О. Пільца та Д. Андро, дослухаючись до лідерів РДОР... Влада О. Грیشина-Алмазова ще більш «просіла», коли до Одеси прибув представник А. Денікіна з владними повноваженнями генерал-губернатора О. Санніков, але вже в середині березня 1919 р. вся повнота влади в «одеському районі» перейшла до генерала д'Ансельма та його фактичного «замісника» генерала Шварца. Можна сказати, що 15 березня 1919 р. генерал-губернатор Гришин-Алмазов остаточно «закінчився».

Його політика стала продовженням контрреволюційних потуг Скоропадського, але під російським триколіром. Його постанови, накази, практика судової та контролюючої систем була плутаниною з законів та підзаконних актів часів імперії, Тимчасового уряду та гетьманату. Нерухома приватна власність поверталася до своїх старих господарів, в місті проводилася русифікація, «колишні люди» знову займали позиції політичної еліти. Але фран-

цузьке командування бажало «трошки демократії та соціалізму» (як у Франції) захищаючи демократичну міську думу, існування профспілок та легальних партійних структур.

Література:

1. Балкун Ф. Интервенция в Одессе // Пролетарская революция. 1923. № 6-7 (18-19); Анулов Ф. Союзный десант на Украине // Летопись революции 1924. №1(6); Кин Д. К истории французской интервенции на Юге России (декабрь 1918-апрель 1919 г.)// Красный архив. 1926, № 19; Костяев Ф. Интервенция на Юге России // Кто должник? К вопросу о франко-советских отношениях. М., 1926; Гуковский А. И. Французская интервенция на юге России (1918-1919) // Пролетарская революция. 1926. №6-8 (54-56); Гуковский А. И. Французская интервенция на юге России. 1918-1919 гг. М.- Л., 1928; Якушкин Е. Е. Французская интервенция на юге. М.-Л., 1929; Канторович В. Французы в Одессе // Былое. 1922, №19 (Где обрывается Россия. Одесса, 2002); Майборода В. И. Из Петрограда через Москву, Париж и Лондон в Одессу: 1917-1918 гг.// Архив русской революции. Т.XV. Берлин, 1924; Майборода В. «С французами» // Архив русской революции. Т.XVI. Берлин, 1925; Очерк взаимоотношений Вооруженных сил Юга России и представителей французского командования // Архив русской революции. Т.XVI, Берлин. 1925; Маргулиес В. Огненные годы: Материалы и документы по истории гражданской войны на Юге России. Берлин, 1923; Орлов В. Г. Двойной агент: Записки русского контрразведчика. М., 1998; Кефели Я. С генералом А. В. Шварцем в Одессе // 1918 год на Украине. М., 2001; Лукомский А. С. Воспоминания генерала А. С. Лукомского. Берлин. 1922 Т.2; Трубецкой Г. Н. Годы смут и надежд. 1917-1919. Монреаль. 1981; Гурко В. Из Петрограда, через Москву, Париж и Лондон в Одессу // 1918 год на Украине. М., 2001; Марголин А. Украина и политика Антанты // Революция на Украине. По мемуарам белых. М., 2001; Шульгин В. Французская интервенция на юге России в 1918-1919 годах // В. Шульгин. Последний очевидец. М., 2002. Деникин А. И. Очерки русской смуты. Очерки русской смуты. Т.4. Минск, 2002; Воспоминания А. Грекова. lib.rus.ec/b/240052/; Санников А. Одесские записи // Вопросы истории. 2001. №6 .

2.Paillat C. 1919: les illusions de la gloire. Paris, 1979; MUNHOLLAND J. K. THE FRENCH ARMY AND INTERVENTION IN SOUTHERN RUSSIA 1918-1919 // Cahiers du monde russe et soviétique. Paris, 1981. V.22. №1. pp. 43-66; Masson P. LA-MARINE-FRANCAISE-ET-LA-MER-NOIRE-1918-1919. Paris, 1982; Carley M. Revolution and Intervention: The French Government and the Russian Civil War 1917-1919. Montreal, 1983; Рогачевский А. Пинхас Рутен-

берг в Одессе // «Jews and Slavs. Jerusalem, 2006 vol. 17. («Дерибасовская-Ришельевская». 2007. Вып. 28).

3. Кучик О. С. Союзницька інтервенція на Україні (1918-1919). Львів, 1999; Файтельберг-Бланк В., Савченко В. Одесса в эпоху войн и революций 1914-1920. Одесса, 2008. Савченко В., Бутоннэ П., Французское военное присутствие в «одесском районе» (декабрь 1918-апрель 1919): к вопросу о причинах неудач «южнорусской» экспедиции // Півдний захід. Одесика. Одеса. 2012. №13. С. 120-185.

4. Шкляев И. Военный генерал-губернатор Одессы и «Боевая операция по изгнанию из Одессы войск директории в декабре 1918 г.» (к 90-летию события) // Сборник научных статей по военной истории Научного Одесского Военно-Исторического клуба. Вып. II. Одесса. 2009.

5. Маргулиес М. Дневник 1918-1919 гг. // Электронный ресурс: <https://prozhito.org> > notes. Початок аналізу щоденника М. Маргулієса був зроблений в статті Савченко В. «Військово – оборонний Бедлам» у щоденниках М. Маргулієса або Десять діб, що стрясли Одесу (2 – 11 грудня 1918 р.)» (Південний захід. Одесика. 2023, №34. С. 110-128).

6. Шульгин В. В. Французская интервенция на Юге России в 1918-1919 годах // Последний очевидец: Мемуары. Очерки. Сны. М.: Олма-Пресс, 2002. С. 478-484.

7. Деникин А. Очерки русской смуты. Вооруженные силы Юга России. Распад Российской империи. Минск:Харвест. 2002

8. Лукомский А. С. Воспоминания...

9. Трубецкой Г. Н. Годы смут и надежд. 1917-1919....

10. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). Архів листівок. Колекція І. Бродовського.

11. Гурко В. Из Петрограда, через Москву, Париж и Лондон в Одессу // 1918 год на Украине. М., 2001.

12. Санников А. Одесские записи // Вопросы истории. 2001. №6.

13. 17. Кук Э. В паутине секретных служб. К., 2003.

14. Рогачевский А. Пинхас Рутенберг в Одессе // «Дерибасовская – Ришельевская». 2007. Вып. 28.

15. ДАОО. Накази по Державній варті. №183. 1918. 23 грудня; №184. 1918. 24 грудня; №186. 1918. 26 грудня.

16. Протокол допиту О. Грекова // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2002. №2. С. 390; Спогади військового міністра УНР генерала Грекова // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2004, №1/2. С 121-124.

17. Брайкевич М. В. «Из революции нам что-нибудь» // Французы в Одессе. Л.: Прибой, 1928. С. 225-259.

18. Конвалов В. Иностранная коллегия. Одеса: Обл.из., 1958.